

שוב בגטו

חזרתי לווארשה למשפחתי. בינתיים אחותי התחתנה ולא גרה יותר איתנו. בדירה היו רק ההורים, הדוד והדודה עם בן הדוד הקטן שהגיעו מלודז' ובעלת הבית - שבעלה נלקח וכנראה נרצח עוד כשנה קודם. אבא דאג לי שוב לתעסוקה. הפעם התחלתי לעבוד בסנדלרייה וללמוד את המקצוע. בסנדלרייה עבדנו שלושה - בעל העסק, סנדלר ותיק, פועל אחד שהופיע רק מדי פעם וגם זה למספר שעות בודדות ואני. הסנדלר הותיק החליט ללמד אותי מקצוע בצורה יסודית. ישבתי על שרפרף סנדלרים נמוך, כאשר אימום עץ על ברכי ובמרצע ופטיש קבעתי סוליות ועקבים בנעליים של הלקוחות. הוא לימד אותי לעבוד בשיטת מסורתית, אותה כבר לא פוגשים יותר. עבדנו במסמרי עץ ובמקרים מיוחדים אף תפרנו את הנעליים בעזרת מחט מיוחדת מזיף קשיח של חיה כלשהי, כנראה גירית. כאשר הסנדלר נוכח לדעת שאני מאומן דיו ושניתן לסמוך עלי, הטיל עלי אפילו עבודה מיוחדת, יוקרתית במיוחד - צחצוח מגפיים לחלון ראווה. צחצוח כזה לקח לעתים שעה, כי המגפיים היו צריכות להבריק כך שהמביט בחלון יוכל לראות בהם את פניו של עצמו, כמו בראי. בהזדמנות עבודתי תפיתי לעצמי גם זוג מגפיים גבוהים, אבל לא הספקתי ללכתבהם זמן רב.

עוד בשבועות הראשונים שלי בסנדלרייה נכנסה אישה עם זוג נעליים, בהם צריך היה להחליף סוליות ועקבים. הסנדלר קיבל את העבודה, קבע מחיר ואמר לה לחזור בעוד ארבע ימים. השתוממתי, וכאשר היא כבר יצאה אמרתי שהרי עבודה זו תיקח לי לא יותר משעתיים ולו

אפילו עוד פחות. "כן" אמר "אבל אם אגיד לה לבוא הערב, היא תחשוב שהמחיר הוא גבוה מדי". כך למדתי גם פרק בשיווק.

אבא היה גאה מאוד בעבודתי בסנדלרייה ומדי פעם הופיע עם מכר זה או אחר בכדי להראות לו איך הבן שלו לומד מלאכה של ממש.

לפני המלחמה חיו בווארשה בקירוב 400 אלף יהודים. מרביתם היו דתיים או מסורתיים ומרוכזים בשכונות מערביות של העיר. באזורים אלה שררה אווירה יהודית מיוחדת. האנשים היו לבושים בדרך כלל ב"קפוטות" - מעילי בד שחורים ארוכים וחובשים כובע עגול בעל מצחיה קטנה ה"ירמולקה". שפת הדיבור הכללית ברחוב הייתה יידיש, ולא מעטים מהתושבים, ובמיוחד נשים, לא ידעו פולנית כלל. באזור היו חנויות ובתי מלאכה קטנים של טקסטיל, ביגוד, כובעים, פרוות, כפפות ונעליים. רמת החיים הייתה נמוכה יחסית, משפחות מרובות ילדים, ובדרך כלל בעלות אמצעי מחיה דלים.

מסביב לאזור הזה גרה אוכלוסייה מעורבת - יהודים ונוצרים, ושם כבר שפת הדיבור ברחוב הייתה פולנית, אך המסחר והמלאכה היו בעיקר בידיים יהודיות. האוכלוסייה היהודית המתבוללת כמונו גרה במפוזר במקומות שונים בעיר.

כאשר תוכנן הגטו, מובן היה שהוא יוקם באזור בו האוכלוסייה היהודית היא הצפופה ביותר. הפולנים אשר גרו באזורים אלה עברו לדירות שהתפנו על ידי היהודים, אבל אזור הגטו עצמו נעשה צפוף מאוד. עם ההצטופפות של יהודים בגטו גדל גם העוני, כי המעבר גרם לרבים לעבד את מקום הפרנסה. היו אמנם לא מעטים שיכלו להתקיים מחסכונות העבר, אבל מרבית אוכלוסיית הגטו סבלה מעוני ורעב.

על החיים בגטו וארשה סופרו כבר סיפורים רבים וקשה להוסיף עליהם, אך אביא רק כמה תמונות שנחרטו במיוחד בזיכרוני.

החיים בגטו התנהלו כאילו "כסדרם". עורק תחבורה ראשי חצה את הגטו לשניים - "הקטן" ו"הגדול", וביניהם היה מקשר גשר עץ ענק הבנוי מעל אותו הרחוב הראשי. הרחוב עצמו היה מגודר בחומות משני צדי הכביש, המדרכות בצד היהודי - אחת ב"קטן", שניה ב"גדול", והכביש עצמו - "ארי". עשרות אלפי אנשים עברו כל יום בגשר הזה, שהיה סגור מצדדיו ברשת, כך שאפשר היה לראות את הכביש "הארי" כשמסתכלים לצדדים. מדי יום הייתי צריך לעבור על הגשר הזה בדרכי לעבודה ובחזרה. אנו גרנו בדירה ברחוב שליסקה בגטו הקטן, הסנדלרייה נמצאה ברחוב לשנו, אחד הרחובות הראשיים של הגטו הגדול.

הדבר הבולט ביותר בחיי הגטו היו ההבדלים והפערים הענקיים ברמת החיים. מצד אחד קבוצות אוכלוסייה שניסו לחזור לצורת חיים נורמליים - בתי קפה, אולם קונצרטים, תיאטרון, במות בידור, מעדניות שאליהן הוברח כל טוב מהצד "הארי", וכן משרדים מסודרים, בתים בהם לא חסר ריהוט טוב, אוכל טעים וכו'. מצד שני אנשים החיים בעוני משוע, מחלות - בעיקר טיפוס בהרות ורעב - רעב גדול.

חלוקת המזון הייתה, כמו בכל אירופה בזמן המלחמה, לפי תלושים אשר חולקו לתושבים אחד לחודש או אחת לשלושה חודשים. את חלוקת התלושים הטילו הגרמנים על וועד הקהילה, היודנראט, אשר דאג גם להספקת מזון לחנויות. המזון המסופק היה דל למדי, ולאלה שלא היו

עוד הרבה לפני המלחמה תחומי מלאכה אחדים היו בידיים של יהודים בלבד. כפפות וכובעים מיוצרים היו רק בבתי מלאכה יהודיים ואלה היו מומחים גדולים בעבודה זו. כאשר נסגר הגטו לא נותרה ברירה אלא להבריח את חומרי הגלם לתוך הגטו, למסרם לבעלי מלאכה יהודים ולהבריח את התוצרת הגמורה שוב לצד "הארי".

כך היה גם עם פרוות. החורף בפולין הוא קר מאוד בדרך כלל, ורבים מתושבי וארשה לבשו מעילי פרווה, מהם פשוטים ביותר, מהם משובחים ויקרים. אבל עוד טרם בוא החורף ציוו השלטונות הגרמניים על איסוף כל הפרוות שבידי היהודים. זאת על מנת לצייד את הצבא בפרוות לקראת התקדמותו לרוסיה הקרה. החזקת מעילי פרווה הייתה אסורה בהחלט ונענשה קשות, ובוודאי לא ניתן היה להתהלך במעיל פרווה ברחוב, למרות הקור העז.

אינני זוכר האם הגזירה הזו חלה גם על הפולנים, בכל אופן ברור שלא כל הפרוות נמסרו לידי הגרמנים ועסקי הפרוונות נמשכו. אך בין הגויים לא היו פרוונים כלל. לכן כל התחום הזה, ייצור, תפירה, מסחר בפרוות התנהל בגטו בלבד, כשהפרוות מוברחות דרך החומות הלוך וחזור, ולעתים רק כדי להחליף בעלים בתווך של המומחה היהודי.

מכל זה התפרנסו לא רע רבים - בעלי המלאכה, הסוחרים והמבריחים, יהודים ופולנים כאחד.

הגטו הייתה למעשה עיר בת מעל חצי מליון תושבים, מוקפת חומות, עם מספר שערים בהם עברה הספקה, קבוצות עובדי חוץ יהודים שהועסקו אצל הגרמנים ופקידים פולניים וגרמניים.

להם אמצעי מחיה אחרים לא הספיק לזמן המוקצב. מי שיכול היה, רכש מזון והספקה אחרת, אשר הוברחה לגטו בדרכים שונות, על ידי שוחד לשומרי השערים, דרך חורים בחומת הגטו ועוד.

רשמית, כשאדם נפטר, והתמותה בגטו הייתה גבוהה, המשפחה הייתה חייבת להחזיר את התלושים הנותנים אחרי מותו. ככלל התלושים לא הוחזרו מיד, והם המשיכו לשמש את המשפחה. אבל נוצר בגטו מטבע לשון "להחזיר תלושים" או באידיש "אבעק גיבען די בונקס". על אדם שמת לא אמרו "מת" או "נפטר", אמרו "החזיר תלושים". זה היה מקובל כמעט אצל כולם, פרט אולי אצל הקרובים ביותר של הנפטר. אם נפגשו שני אנשים ברחוב ואחד שאל "איפה פלוני, לא ראיתי אותו מזמן" - השני ענה - "הו, הוא החזיר את התלושים כבר לפני חודש". התלושים היו כמובן מניר ולניר הייתה עוד מטרה - לכסות את המתים ברחוב.

הרעב, הטיפוס ומחלות אחרות גרמו לתמותה גבוהה מאד באוכלוסיית הגטו, במיוחד אצל אנשים חסרי אמצעים והגרים בצפיפות רבה או חסרי קורת גג. בדרכי מהעבודה בסנדלרייה ראיתי מדי פעם גברים ונשים השוכבים על המדרכה, לאורך קירות הבתים ומתחננים ל... סוכרייה. סוכרייה ולא לחם, כי סוכרייה ניתן להחזיק בפה זמן רב וזה נותן תחושה של שובע לזמן-מה. אנשים אלו היו חלשים ולא יכלו אפילו לזוז. למחרת, בדרכי לעבודה ראיתי חלק מהם כבר מתים. עובדי וועד הקהילה עברו ברחובות וכיסו אותם בגיליונות נייר גדולים, עם כמה אבנים בפינות. אחרי-כן עברה עגלת סוסים והמתים הועמסו עליה והועברו לבית קברות לקבר משותף. כזה

היה השימוש בניר.

והנה באחת ההצגות בקברט בגטו מופיע ליצן המסביר "אנו זקוקים עכשיו להרבה נייר - לתלושי המזון ולאלה שיהחזירו את התלושים". בידיש - "פאר די בונקס אונד פאר די די הובן אבקגעגבן די בונקס". והקהל צוחק מהבדיחה, לא מרוע לב - פשוט המוות הוא דבר כל כך קרוב וצפוי, שהזכרתו כבר לא גורמת למעצורים. למעשה המוות הפך לדבר שבשגרה, והאנשים הסתגלו להעלמות הדרגתית של מכרים שראו אותם עוד לפני זמן קצר.

ובכלל התפתה בגטו כעין "בדיחות הגרדום" Galgenhumor בגרמנית. המוות הוא כה יום-יומי, קרוב, שאולי מפסיק לעורר פחד, או יתכן והבדיחות הזו היא צורה של התגוננות בפני פחד.

הנה עוד תמונה מהווי הגטו. בדרכי לעבודה אני עובר בקרבת שער הגטו. בשער עומדים שוטרים - שוטר פולני, שוטר יהודי ממשטרת הגטו ושוטר צבאי גרמני.

כאשר יהודי עובר ליד גרמני במדים הוא חייב להוריד כובע, כאילו לברכו בהכנעה. מאחר וברחוב עוברת תנועת אנשים גדולה אני מצליח לפעמים לעבור בלי להוריד כובע, או רק תוך נגיע סמלית בכובע. זה מין אתגר של דווקא. יום אחד הגרמני שבשער מרגיש בי וקורא לי אליו. קצת בפחד אני ניגש והפעם מוריד את הכובע. הוא אמר לי "לא השתחווית - קח בידיך את שתי הלבנים שמונחות כאן, ועשה כפיפות ברכיים". אני הרי בחור צעיר והתעמלות כזו לא גורמת לי בעיות, ולמרות שאני לבוש במעיל כבד, מתחיל בתרגיל פעם, פעמיים, עשר. הגרמני רואה שהדבר עולה לי בקלות ומתייחס ממני. הוא אומר לי ללכת ובמקומי קורא לאדם מבוגר יותר, מזוקן, ולבוש

"קפוטת". זה מנסה לעשות כפיפות ברכיים, מתהפך ונופל, מנסה שוב, נופל. והשטרים צוחקים.

ויש בגטו "חפרים" - חוטפים - לרוב אנשים צעירים. הנה אישה מבוגרת יוצאת מהחנות עם כיכר לחם ביד. בחור "חפר" עובר לידה בריצה, חוטף את הלחם מידה ומיד תוקע אותו לפה ונוגס בו נגיסה גדולה. הוא עושה זאת מתוך רעב ואת הלחם החטוף והנגוס כבר לא יוציאו מידי, גם אם יתפסו אותו ויתנו לו מכות.

יש בגטו גם "חשמלית". היא לא מופעלת בחשמל, אלא זהו קרון חשמלית משוך בזוג סוסים. הוא אדום, בדיוק כמו קרונות חשמלית ורשאיים רגילים, עם שלט עגול בראש הקרון. על השלט מצוייר מגן דוד במקום מספר הקו הכתוב על החשמלית הרגילה. קוראים לחשמלית זו "קונְהֶלְרְקָה", לפי שמות של שני יזמים - קון והלר שמפעילים אותה.

ויש בגטו גם "ריקשות". אלה אופניים, בעלי ארגז רחב מלפנים, עליו מותקן מושב לשני אנשים. מפעיל הריקשה מסיע את לקוחותיו בתשלום לכל מקום בגטו. רק פעם אחת הזדמן לי לנסוע כך. להרגיש את "איש הריקשה" המתנשף ומתנשם מעל הראש אינו דבר נעים במיוחד.

אין בגטו קולנוע, אך באולם קולנוע לשעבר מתקיים מדי שבוע קונצרט. תזמורת גדולה וטובה מנגנת מוסיקה קלאסית, אבל בלי יצירות של מלחינים גרמניים, שלמען שמירה על טוהר הגזע ליהודים אסור להשמיע ולשמוע אותם. לא בטהובן, לא מוצרט, לא שומן ואפילו לא היהודי מנדלסון. מנגנים הרבה דבוז'ק וגריג. את מרש הניצחון של גריג אני עוד היום שומע באוזניי כשאני נזכר בקונצרטים אלה.

בגטו יוצא גם עיתון - "עיתון יהודי", "גֶזֶטֶה ז'ידִוְבֶסְקָה", יש משטרה יהודית במדים, שהם למעשה רק כובעים משטרתיים כחולים ו"לנטה" מיוחדת על הזרוע - בנוסף לסרט מגן-דוד הרגיל. על כובעי שוטרים - כוכבי דרגה. בעצם לא כוכבים כי אם כפתורים עגולים, מוזהבים. לטוראי כפתור אחד, למפקד המשטרה חמישה כפתורים. כל כך הרבה סימני דרגה על הכובע או על כתפיים לא היו בצבא או במשטרה הפולניים וזה כמובן עוד נושא לבדיחות.

וכמובן... מגפיים. מגפיים הם האופנה האחרונה בגטו. כל מי שרוצה שיחשבו שהוא מישהו - נועל מגפיים. גם אני. מגפיים מעור מבריק, גבוהים, מהודרים, עם בית-שוקיים קשיח. מין אופנה שהיינו קוראים לה היום "מצ'ויסטית". יתכן וזו כעין תגובה לדיכוי של הגרמנים - להראות שאנו למרות זאת חזקים, גבריים. כדי שהרגל תכנס בקלות למגף הצר, מפזרים בתוכו טלק, כך הרגל מחליקה טוב יותר. והנה קטע מדברי הספד לפקיד גבוה ב"יודנרט" שנפטר - כפי שהם מתפרסמים ב"עיתון היהודי" - "המחצבים מדורגים בעשר דרגות, הקשה ביותר הוא היהלום, הרך ביותר - טלק. אבל המנוח היה תמיד כיהלום ובטלק השתמש רק לנעילת מגפיים". בדיחה? לאו, בדיוק כך ובכל הרצינות.

שמיעת רדיו אסורה בהחלט, למרות שיש כנראה כאלה שמפעילים מכשירים במחתרת. הרדיו היה אז עוד מכשיר גדול, מופעל בשפופרות זכוכית - טרנזיסטורים לא היו ולא ניתן היה להטמין רדיו בכיס. הידיעות בעיתון מצונזרות ועל הנעשה בחוץ יודעים רק משמועות - סוכנות י.פ.פ. - קיצור מילים פולניות "גברת אחת אמרה..." אבל

יודעים שהגרמנים מתקדמים חזק לתוך רוסיה. האופטימיסטים אומרים שזו אסטרטגיה של צ'רצ'יל - למשוך אותם פנימה בכדי לחנוק אותם שם. ומיד מופיעה בדיחה:

- בגטו נשארו רק שני יהודים - אחד חולה בטיפוס, השני בא לבקר אותו. "מה נשמע" שואל החולה. "הגרמנים מתקרבים כבר ממערב לניו-יורק", "אך כמה צ'רצ'יל זה חכם - כל כך רחוק משך אותם".

בראשית 1943 אני מפסיק לעבוד בסנדלרייה. קיבלתי סמטת - פורונקולוזה קשה בשתי הידיים. שתינה מכוסות במורסות מוגלתיות, והמשחות לא עוזרות, וגם לא טיפולים אחרים. אני נשאר בבית כששתי הידיים שלי חבושות מכף היד ועד המרפק. זה כואב ומפריע נורא.

באותה התקופה מופיעים בגטו גם צלמים גרמניים, בדרך כלל חיילים, אשר מסתובבים בעיר כולה ומצלמים את הכל - את היושבים בבתי הקפה, את החולים והרעבים השוכבים לאורך הקירות, את הלכי הרגל בקפוטות ואלה הנוסעים ב"קונהלרקה" או בריקשה. איש לא מבין מה פתאום ההתעניינות הרבה של הגרמנים והרצון להנציח את חיי הגטו.

אבל בדיוק אז מתחילות שמועות חדשות. אומרים שהגרמנים החליטו להשמיד את כל יהודי הגטו. לא ברור איך יעשו זאת. אולי ירעילו את המים, אולי יפציצו את שטח הגטו כולו. איש אמנם לא רוצה להאמין שאפשר להשמיד, סתם כך, שש מאות אלף אנשים, ובכל זאת השמועות מתפשטות ונוצר מתח נורא אצל כולם. גם אצלי. המתח מרפא לחלוטין את המורסות. יום אחד אני מוריד את התחבושות - כל מורסות יבשות, מתרפאות

ונעלמות. סוף המחלה - כנראה במתח כזה איני יכול להרשות לעצמי להיות חולה. מאז אני מאמין בכוח פסיכי לריפוי פיזי.

אגב, כך היה גם לאמי. בראשית המלחמה היא סבלה קשה מכאבים פנימיים - אינני יודע עם היו אלה כליות או הכבד, אך בכל אופן היו לה התקפות כאבים קשות מדי פעם וקיבלה תרופות הרגעה ומניעת כאב רבות. כך היה גם בזמן המצור על וארשה בספטמבר 1939. בגלל ההפגזות עברנו לדירת שכנים בקומת הקרקע. אמא קיבלה פתאום התקפה חזקה, שכבה על המיטה והתפתלה מכאבים. ואז פגז גרמני פגע בקומה חמישית של הבית שלנו. כל החצר התמלאה אבק סמיך, נעשה חושך מוחלט בדירה וחשבנו כולנו כי נקברנו תחת המפולת. התחילה התרוצצות של כל יושבי הדירה ועברנו מחדר לחדר תוך חיפוש יציאה. לאט-לאט שקע האבק, התבהר וראינו שלמעשה לא קרה כלום פרט לחור בקיר הקומה החמישית. והנה ראיתי שאמא מתרוצצת כמו כולנו בדירה, יוצאת לחצר לראות את הנזק, מתהלכת - כאילו לא כלום. מאז התקפות הכאבים לא חזרו עוד.

גם אצלי - המתח גבר ואני נשאיתי בריא. אבל השמועות המשיכו ויום אחד הופיעו על קירות הבתים מודעות גדולות, המזמינות את התושבים להתנדב לעבודות חקלאיות מחוץ לגטו. במודעות הובטחו תנאים טובים, מזון בשפע, צידה של לחם ומרגרינה לדרך, וכו'. אינני יודע האם היו מתנדבים, יתכן ונמצאו כאלה שהתפתו לנסיעה כזו, שמטרתה לא צוינה בדיוק, ורק כעבור זמן התבררה סופה.

בינתיים הגיעו לגטו משאיות צבאיות שעליהם הועמסו

תושבי בתי מחסה לחסרי בית - והיו כאלה רבים. "הוזמנו" אליהם גם הבאים לבתי תמחוי - מטבחי עזרה סוציאלית. מאוחר יותר התחילו פשיטות על בתי מגורים שלמים. השוטרים הגרמניים והפולניים ואף השוטרים היהודים הגיעו בדרך כלל בלילה ורוקנו את הבית. כל תושבי הבית הועמסו על משאיות והועברו לאי-שם. לא ידענו כלום על גורלם.

כך התחיל המבצע "ריינהרדט", בפיקודו של גנרל גלובצ'ניק, מבצע חיסול גטו וארשה.

האנשים התחילו לפחד מהגירוש. על מנת להבטיח את עצמם דאגו, מי שיכול היה, להתקבל לעבודה במפעלים חיוניים לגרמנים.

גם אנחנו דאגנו לכך. אחד החברים של אבא היה מנהל של "שופ", בית מלאכה גדול לייצור מדי צבא, של התעשיין טֶבֶנס. הוא דאג לקבל את שלושתנו - אבא, הדוד מיאטק ואותי לעבודה ב"שופ".

בינתיים הגטו התחיל להתרוקן ומדי פעם נקבעו לו גבולות חדשים. נבנו חומות חדשות, ולעתים הרחובות נחסמו פשוט בערמות גבוהות של תיל דוקרני. במשך הזמן ניתק הקשר בין הגטו "הגדול" וזה "הקטן" בו היינו אנחנו, ובו היה גם ה"שופ" של טבנס, שם התחלנו לעבוד. טֶבֶנס היה תעשיין גרמני שסיפק לצבא הגרמני בעיקר ביגוד עליון - מעילים, ז'קטים, מכנסיים. אינני יודע איזה מתקנים ומפעלים היו לו בגרמניה, אבל בווארשה הקים מספר בתי מלאכה בהם נתפרו מוצרים אלה בעבודה ידנית של יהודים. במרכז הגטו הקטן, ברחוב ואליצוב, עמד בנין בית ספר תיכון גדול השייך לאגודת הסוחרים הווארשאים. לבית הספר הזה הלכו רבים מבני יהודי

וארשה. שם הוקם ה"שופ" המרכזי של טבנס. בנוסף לכך הוקמו בתי מלאכה קטנים יותר השייכים לאותו המפעל, בדירות נטושות בסביבה.

אני מצאתי עבודה בבניין הראשי ועבדתי כאורז, אחר-כך כמכין חומר לגזירה. בעבודה הראשונה היינו צריכים להכין חבילות של בדים גזורים ולהעביר אותם לאולמי תפירה. בשלב הבא עבדנו על יד שולחנות ארוכים מאוד, עליהם פרשנו שכבות בדים, זו על גבי זו. אחרינו באו השרטטים, אשר סימנו בגיר על השכבה העליונה את צורות החלקים השונים של הבגדים. אחריהם באו הגוזרים, אשר בסכינים חדים וארוכים גזרו את שכבות הבד. שני השלבים האחרונים היו מקצועיים במיוחד ועבדו בהם אנשים מבוגרים ואף זקנים, בעלי מיומנות גבוהה וניסיון רב.

בשלב מסוים ניסו להעביר אותי לתפירה ואף התחלתי ללמוד תפירה במכונת תפירה מופעלת ברגליים, אבל לא הצלחתי הרבה בכך. כך שבסוף הוכנסתי לאולם בו נתפרו פריטים קטנים - כפתורים, קרסים וכד'. זו הייתה הקרירה שלי בתחום תפירת הביגוד.

אבא והדוד מיאטק מצאו תעסוקה בבתי המלאכה הקטנים. אבא נהנה מאוד לתפור ביד. הוא הסביר לי בערבים איך מלמדים אותו שם חייטים מקצועיים ואיך הוא מצליח במלאכה זו. הוא היה אז בגיל חמישים ושבע וזו הייתה העבודה הפיזית הראשונה בחייו.

אנו הגברים עבדנו, אמא והדודה עם בנה הקטן נשארו בדירה, בישלו ועשו עבודות בית אחרות. אחותי עם בעלה לא היו אתנו. הם מצאו עבודה כפקידים במשרדים באזור תחנת הרכבת ה-Umschlagplatz הזכורה לשמצה. הם

נפרדו מאתנו בראשית תקופת הגירושים. תחילה היה עוד קשר טלפוני איתם, אחר כך גם זה נפסק ולא שמעתי יותר ממנה.

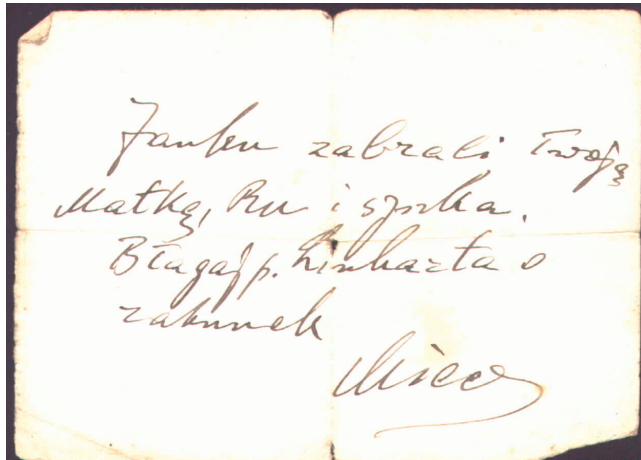
אגב, הקשר הטלפוני בין חלקי הגטו ובין הגטו ו"הצד הארי" נמשך ברציפות בכל התקופות. אמנם לא בכל הדירות היו טלפונים, אך ניתן היה להתקשר ממקומות השונים. אפילו בתקופת מרד הגטו, כאשר הייתי כבר מחוץ לחומות, הצלחתי לדבר עם אבא, לספר לו על נסיעתי לגרמניה ולהיפרד ממנו. זה היה הקשר האחרון שלי עם אבא.

את השלושה-עשר באוגוסט אזכור היטב. יצאתי בבוקר לעבודה כשאמא עומדת ליד הכיריים ומבשלת ארוחת הצהריים. היא ברכה אותי במילת חיבה וזו הייתה הפעם האחרונה שראיתי אותה.

בערך בשעה 9 בבוקר הופיעו בגטו אנשי ה-ס"ס. הם סגרו את כל בתי המלאכה ולא נתנו לעובדים לצאת. ידענו שקורה משהו איום, אך לא היה ברור מה. אחרי כשעתיים הסתלקו הגרמנים ואז התברר שהם רוקנו לחלוטין את הבתים שבגטו "הקטן" ולקחו את כל מי שמצאו בבית. אלה היו משפחות של העובדים וגם אנשי משמרת הלילה שהיו באותו זמן בבית.

קיבלתי פתק מהדוד בו הוא כתב - "לקחו את אמך, את רחל (הדודה) ואת הבן, בקש עזרה ממר לינהרדט". לינהרדט היה אותו היהודי, מכר טוב של אבא שדאג לנו לעבודה אצל טבנס. הוא היה הנאמן של טבנס בגטו "קטן", ולמעשה מנהל ראשי של ה"שופ". הפתק שמור איתי עד היום. היה לי ברור כי אין כל אפשרות לעזור, במיוחד שלינהרדט ישב בזמן הזה, יחד עם טבנס עצמו,

באזור המשרדים, סגור ומסוגר. סופר אחר-כך שלטבנס נודע על עניין ה"אקציה" - כך קראו לפעולת גירוש - והגיע לגטו בדחיפות על מנת לנהל מסע ומתן עם אנשי ה-ס"ס, להציל מגירוש לפחות את עובדי משמרת הלילה. הוא לא עשה זאת מאהבת היהודים - פשוט דאג שיישארו עובדים אשר יוכלו להמשיך ולבצע את מכסות הספקת המדים עליהם התחייב.

"לקחו את אמך, את רחל ואת הבן, בקש עזרה ממר לינהרדט".

אם עזיבת ה-ס"ס נפסקה כליל העבודה ב"שופ". פשוט איש לא היה מסוגל להמשיך, וזה כלל את כל העובדים והמנהלה - יהודים, שמשפחותיהם נלקחו כולם. יצאתי מהבניין והלכתי בכיוון הבית בו עבד אבא. פגשתי אותו במחצית הדרך. בראותו אותי הוא נשבר לגמרי. פתאום ראיתי לפני אדם זקן, והוא הרי רק בן 57. התחבקנו

והובלתי אותו הביתה. אבא לא בכה אבל קינן כל הזמן על אמא. באותו הזמן עוד לא ידענו פרטים על ההשמדה והצער היה על ההפרדה. מאוד חששתי למצבו אך למזלנו אבא התאושש קצת ויכול היה לתפקד. במשך הימים נעשה אפילו נמרץ ופעיל יותר. יחד בישלנו וניקינו את הדירה. יום אחד אבא ביקש שאתקן לו את הגרביים - ומשום-מה לא עשיתי זאת. הדבר הזה נשאר בזיכרוני עד היום והכביד עלי מאד עוד זמן רב אחרי שכבר ניתק הקשר ביננו.

במשך הזמן התחילו להגיע שמועות על גורלם של המגורשים. לא האמננו להם, פשוט קיבלנו את הסיפורים על ההשמדה כהגזמה שלא מתקבלת על הדעת. נשארה תמיד התקווה שמתישהו נוכל שוב להיפגש עם אמא.

אחרי ה"אקציה" הגדולה, בה נלקחה אמא, החיים נמשכו באופן פחות או יותר סדיר. המשכנו לעבוד, ואפילו התחלתי לנהל חיים חברתיים - מפגשים עם בנים ובנות בגילי. אמנם לא היו מקומות בילוי, ולא היה גם במיוחד חשק לבילוי, אבל נמצא פטיפון ואפשר היה לשבת, לשוחח ולשמוע מוסיקה.

באותו זמן מצאתי ספר של שלום אש "מוטקה הגנב" ביידיש - זה היה הספר הראשון שקראתי בשפה זו, וגם אחר-כך לא קראתי בה הרבה. בתקופת עבודתי במחסני עזרה סוציאלית באו אלי רבים מאנשי תרבות היידישאית. יתכן והמפגשים האלה עוררו בי רצון להתקרב אל השפה הזאת. קניתי ספר לימוד ועיינתי בו, וכך למדתי ראשית כל את האותיות העבריות בהן כתובה שפת היידיש. מאחר וידעתי גרמנית, לימוד יידיש, אחרי הכרת האותיות, היה קל יחסית. כך גם הצלחתי להתגבר על

"מוטקה הגנב". הבעיה העיקרית הייתה עם המילים העבריות המופיעות שם בין הביטויים בגרמנית ופולנית הארכאיות. ובכל זאת התגברתי על הספר. אבא ראה אותי קורא יידיש והתפלא מאד. הוא כנראה ידע את השפה אך לא שמעתי אותו מדבר בה וסביר מאד שלקרא בה לא ידע.

פעמיים עוד היו "אקציות" בגטו "הקטן". ה-ס"ס דילל את ה"שופ" למרות מאמציו של טבנס. הקצינים עברו באולמות הייצור והוציאו אנשים, לפי קריטריונים שלא היו ברורים לאף אחד. עובדים רבים ניסו להסתתר בין ערמות הבדים ובמחסנים, אינני יודע באיזו מידה של הצלחה. בכל אופן שלושתנו - אבא, הדוד ואני הצלחנו עדיין לשרוד.

באחד הלילות בהן עבדתי הגיעו מטוסים רוסים, או אולי אנגליים, והפציצו את וארשה. לא ידוע לי מה היו בדיוק המטרות שלהם, אך שמענו פיצוצים חזקים לא הרחק מאזורינו. למרות שהיה לי כבר ניסיון מתקופת המלחמה בספטמבר 1939 בכל זאת הייתי מפוחד מאוד. הסתתרתי בין ערמות בדים בחצר, לגמרי לבד, והתחלתי להתפלל - "שמע ישראל" ו"אבינו שמשמיים" לסירוגין, שתי התפילות היחידות שהכרתי, האחת בעברית במבטא אשכנזי, השניה בלטינית.

את טבנס עצמו ראיתי רק פעמיים ב"שופ", הוא היה גוי גבוה, בעל שער כהה, כבן 45 אולי, עם עיניים שהצביעו, כך הסבירו לי, על שימוש בסמים. הוא הופיע מדי פעם במשרדי ה"שופ" והסתגר עם לינהרדט. אבל מאמציו לא עזרו וה"שופ" הצטמצם מאד. בסופו של דבר הגרמנים החליטו על חיסול הגטו "הקטן" והעברת ה"שופ" של

טבנס לעיירה פוניאַטוב.

בעצה עם אבא החלטנו שעלי לעזוב את הגטו ולעבור
לצד "הארי". לשם כך היו דרושים ניירות מתאימים.
בעזרת "מְכָרִים", שפעלו גם בתקופה זו, סודרה לי כעין
תעודה המאשרת שאני עובד במפעל תעשייה פולני חיוני
לצבא הגרמני. בתעודה אמנם הייתה תמונה שלי אבל די
ברור היה שזו תעודה מזויפת, במיוחד בכל נוגע לפרטים
אישיים שלי ולכתובת המפעל שלא ניתנה לזיהוי. אבא
צייד אותי בכמה כתובות של מכרים - גויים שיכלו לעזור
לי.